[धर्मधर्मिभावसमर्थनम्]

9. **धर्मो निर्धर्मकश्चेत् कथमिव भविता सोऽभिलापादियोग्यो**
धर्मेणान्येन योगे स च भवति तथेत्यव्यवस्थेति चेन्न ।

ननु 'सहोपलंभनियमादभेदो नीलतद्धियोः'(प्र.वा.) इति बौद्धभिक्षोर्वाक्यानुकरणमेतत्; अस्तु, शब्दः किं तस्यैव स्वभूतः? 'सहोपलंभनियमादभेदो नीलशब्दयोः' इत्यपि पठ्यताम् । नीलः=अर्थः । एवञ्च ज्ञानार्थयोरिव, अर्थशब्दयोरभेदवादः सहोपलंभनियममूल एव । एवं गुणगुणिनोरप्यभेदवादे सहोपलंभ एव हेतुः । सिद्धिः किल स्थितिः प्रतिपत्तिश्च । एवमेव जीवब्रह्मणोरपि अविनाभावस्यांशांशिभावमूलकस्य सत्त्वात्, तत्रापि 'सहोपलंभनियमादभेदः परजीवयोः' इत्यपि पठ्यताम् । अथवा 'सहोपलंभनियमाद-भेदोऽयुतसिद्धयोः' इत्येव सर्वानुगतं वा पठ्यताम् । परीक्षकाणां मतिभेदमूलकमतभेदकारणेषु अविनाभावकृतः सहोपलंभनियमः प्रधानं निदानम् । परं तु सहत्वस्य भेदगर्भत्वान्न सहोपलंभनियमादभेदसिद्धिप्रत्याशा । ननु यदि शरीरशरीरिणोरविनाभावः, तर्हि 'नीलो घटः' इतिवत् जीवशरीरयोरपि समानाधिकरणप्रतीतिः स्यादिति चेत्, नेति क आह? 'अहं मनुष्यः' इत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतिरस्त्येव किल! नन्वियमौपचारिकी प्रतीतिरिति चेत्, विचार्यत एतज्जीवसरे ॥

ननु यदि जीवपरयोरविनाभावः; तर्हि, 'अहम्' इति स्वोपलंभे परोऽपि भायादिति चेत्; क एवमाह? 'न भाति' इति । 'अहम् ब्रह्मास्मि' इत्युपलंभ एव प्रमाणम् । अत एव 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यनुभवः अस्मिन्नेव मते स्वरसतः शरीरशरीरिभावकृतः संगच्छते, न तु स्वरूपैक्यवादिमते । अधिकं तु पश्चात् । 'नीलः' इति प्रतीतौ नैल्यमेव विषयः, न तु द्रव्यमिति वैभाषिकाः । द्रव्यमेव भासते, न गुण इति सांख्याः । नैल्यविशिष्टं द्रव्यं भासत इतीतरे । एतत्सर्वत्रापि गुणगुणिनोरविनाभाव एव मूलम् । एवमेव जीवपरमात्मनोरप्यविनाभावात् भेदाभेदादिवादास्संवृत्ताः । किञ्च यत्र सहैवोपलंभः, तत्राविनाभाव इत्येव व्याप्तिः; न तु यत्राविनाभावस्तत्र सहोपलंभ इति । सामग्रीसामर्थ्याधीनत्वादुपलंभस्य । गुरुत्वादिकं तु न कदापि द्रव्येण सहोपलभ्यते । एवं चक्षुषा घटादिग्रहणे रसादिकं तेन न हि गृह्येत । अतो नोक्तापत्तिः ॥

एवञ्चाविनाभावस्थले सर्वत्राप्येवं विवादः सहज एव । तर्हि निर्णयः क इति चेत्; द्वयोस्सत्त्वे खल्वविनाभावः । अतोऽविनाभाव एव भेदं सहोपलंभं च प्रदर्शयतीति सिद्ध एव निर्णयः । वाचो विग्लापनमेवेतरत्सर्वम् । अत एव न वयं भेदाभेदवादिनः । एतदेव मनसि निधाय समन्वयाधिकरणे भगव-द्भिर्भाष्यकारैर्विस्तरेणादूषि भेदाभेदवादः । एतेन एतत्सिद्धान्तसूक्ष्मस्वरूपापरिज्ञानमूलमेव 'परस्परविरुद्ध-भेदादिपक्षत्रयकक्षीकारेण क्षपणकपक्षनिक्षिप्तम्' इति **सर्वदर्शनसंग्रह**कारस्य शब्दालङ्कारवचनमलङ्कारमात्रं मन्तव्यम् । सर्वैरपि विवेकिभिः प्रामाणिकव्यवहाराणामवश्यनिर्वाह्यत्वे 'शास्त्रप्रथितमजहतां कोऽपराधोऽ-तिरिक्तः?' (नाय.27) । अधिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

एवं विशेषणविशेष्यभावादौ बौद्धैरापादितामन्यामप्यनुपपत्तिम् अनूद्य परिहरति—**धर्म** इत्यादिना । प्रथमं तन्मतमनुवदति, उत्तरार्धेण च तन्निराकरोति । सविशेषवादस्य धर्मधर्मिभावे पर्यवसानात्, धर्मधर्मिभावम्

कश्चिद्धर्मोऽपि धर्मी स्फुटमतिमथने स्वान्यनिर्वाहकत्वं
तन्निष्कर्षप्रयोगेष्वपि भवति पुनस्तस्य धर्मी विशेषः ॥ ९ ॥

एवं दूषयन्ति बौद्धाः, तदनुकारिणश्च । 'घटवत् भूतलम्' इत्यादिव्यवहारे घटभूतलयोः विशेषणविशेष्यभावस्य दर्शनेऽपि, अपृथक्सिद्धस्थले स वक्तुं न शक्यते, मतुप्रत्ययाभावात् । अतश्च पृथक्सिद्धविशेषणस्थलन्यायः अपृथक्सिद्धस्थले न वक्तुं शक्यः । अतश्च 'नीलो घटः' इत्यादावुभयोरभेद एव न्याय्यः । अन्यथा हि नील पदार्थः सविशेषणकः, उत निर्विशेषणकः? इति विकल्पे, आद्ये तद्विशेषणं सविशेषणकम्, उत निर्विशेषणकम्? इति विकल्पे, आद्यपक्षेऽनवस्थाया दुर्वारत्वात्, द्वितीयपक्ष एवाश्रयणीयः । एवञ्च नीलादावप्येवमेवाङ्गीक्रियतामिति, सर्वं वस्तु विशेषणशून्यमेवेति निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । एवं घटादावपि घटत्वादिकं नातिरिक्तम् । सुदूरं गत्वापि 'भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः' इति न्यायेन निर्विशेषं वस्त्वङ्गीकर्तव्यं चेत्, घटादिरेव निर्विशेषोऽस्तु, लाघवात् । अन्यथा अनवस्थापत्तेः । एवञ्चाविनाभावस्थले सहोपलंभनियमादभेद एव न्याय्यः । भेदव्यवहारस्तु 'राहोश्शिरः' इतिवत् कल्पनारूप एव । तदेतत्संग्रहेणोक्तं पूर्वार्धेन । **धर्मः निधर्मकश्चेत्**=घटत्वरूपः धर्मः निर्धर्मकः, सधर्मको वा? यदि निर्धर्मकः, तर्हि सः घटत्वरूपधर्मः **अभिलापादियोग्यः कथमिव भविता?** निर्धर्मकस्य वस्तुनः शब्देन बोधनं सर्वथा न संभवति; प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरा शब्दस्य प्रवृत्तिरेव न संभवति इति हि भवतां मतम् । यदि निर्धर्मको धर्मः शब्देनाभिलपितुं शक्यः; तर्हि तेनैव न्यायेन धर्मित्वेनाभिमतमपि वस्तु, निर्धर्मकमपि शब्दबोध्यं भवतु । अतश्च सर्वमपि निर्धर्मकं भवितुमर्हति । **अन्येन**=अतिरिक्तेन **धर्मेण योगे**=संबन्धे अङ्गीकृते, **स च**=सोऽपि धर्मः **तथा**=अन्येन धर्मेण युक्तः **भवति इति अव्यवस्था**=एवं रीत्या अव्यवस्था दुर्वारा । निर्धर्मकं किमपि न भवतीति, यदि तदर्थं धर्मः सधर्मकः इति उच्येत, तर्हि घटत्वरूपे धर्मे धर्मान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । तदा तच्च धर्मान्तरं पुनः सधर्मकमेव वक्तव्यम्, इति धर्मकल्पनाया विश्रान्त्यभावात् अनवस्थाप्रसङ्गः । अतः धर्म-धर्मिभावः दुर्निरूपः। ततश्च गुणगुणिभावस्यापि तन्मूलकत्वात्, सोऽपि दुर्निरूप इति गुणातिरिक्तः गुणी नाम न कश्चिदस्ति **इति चेत्; न**=नायमाक्षेपो युक्तः । तर्हि उक्तदोषयोः कः समाधिः? इति चेदुच्यते— **कश्चिदित्यादि** । **धर्मोऽपि कश्चित्** घटत्वादिः **धर्मी**=सधर्मक एव, निर्धर्मकं वस्तु किञ्चिदपि नास्त्येव जगति । अतश्च 'धर्मो निर्धर्मकः, उत सधर्मकः?' इति विकल्पयोः, द्वितीय एव कल्पः सिद्धान्तः । तर्हि अनवस्थापरिहारः कथमित्यत्र **स्फुटमित्यादि** । **अतिमथने**=अतिसूक्ष्मपरिशीलने **स्वान्यनिर्वाह-कत्वम्**=स्वपरनिर्वाहकत्वं धर्माणाम् **स्फुटम्**=स्पष्टं ज्ञायेतैव ॥

अयं भावः—गवादिभिरपृथक्सिद्धः गोत्वादिरूपो धर्मः परस्परव्यावृत्तो यदि न स्यात्, तर्हि सर्ववस्तूनां साङ्कर्यप्रसङ्गः । अतस्सर्वमपि वस्तु सधर्मकमेव । तावता नानवस्थादिदोषप्रसङ्गः । गवाश्वादिव्यवहारे हि गोत्वाश्वत्वादिकं वस्तुविशेषणतया भासत एव । गोत्वाश्वत्वादिकं न केवलं गवाश्वादिमात्रव्यावर्तकम्, अपि तु स्वयमपि परस्परव्यावृत्तमेव स्वतः भासते; तयोः परस्परमव्यावृत्तत्वे, कथं ते गवाश्वादिव्यावर्तके भवेताम् । अत एव 'जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तानां किञ्चिद्रूपेणैव भानम्; जात्यखण्डोपाध्योस्तु स्वरूपत एव भानम्' इति

नियमः। अतः गवादिव्यवहारे गोत्वादिकं स्वयं अश्वत्वादिव्यावृत्तं सत्, गवादिकमपि अश्वादिभ्यो व्यावर्तयतीति न काचिदनुपपत्तिः। तदिदमुक्तम् **स्वान्यनिर्वाहकत्वम्** इत्यनेन। सर्वानुभवसिद्धस्य कथमपह्नव इति भावः॥

ननु! अस्त्विदं गोपदव्यवहारे कथमपि। 'गोत्वम्' इति व्यवहारे गोत्वपदं निर्धर्मबोधकम्, उत सधर्मबोधकम्? आद्ये निर्धर्मकवस्तुसिद्धिः। द्वितीये अनवस्था दुर्वारिति चेत्, तत्राह—**तन्निष्कर्षेत्यादि**। **तन्निष्कर्षप्रयोगः**=धर्ममात्रबोधकपदप्रयोगः। गोत्वमात्रबोधकं गोत्वादिपदं सर्वसंमतमेव। अतस्तादृशं पदं निष्कर्षपदमित्युच्यते। तत्रापि गोत्वादिकं सधर्मकमेव अर्थं बोधयति। कोऽसौ धर्म इति चेत्, गोत्वत्वमेव। तर्ह्यनवस्थाप्रसङ्ग इति चेत्; गोत्वत्वस्यातिरिक्तत्वे हि तथा। गोत्वत्वं हि गोत्वे विद्यमानो धर्मः। गोत्वं हि गवेतरासमवेतम्, निखिलगोसमवेतम्। अतश्च गोत्वत्वम्=गवेतरासमवेतत्वे सति निखिलगोसमवेतत्वम्। एवञ्च सकलगोव्यक्तय एव गोत्वे विशेषणतया भासन्ते। तथा च गोत्वे गवां विशेषणत्वम्, गोषु गोत्वं विशेषणम्। तत्तद्ज्ञानयोश्च भिन्नत्वान्नान्योन्याश्रयः। ततश्च गोत्वं गौर्वा सविशेषमेव वस्तु तत्तच्छब्दैरभिधीयत इति न कस्यापि शब्दस्य निर्विशेषवस्तुवाचकत्वमिति सिद्धम्। तदिदमुक्तम्—**तस्य धर्मी विशेष इति**। **तस्य**=गोत्वस्य **धर्मी**=गोव्यक्तिरेव **विशेषः**=विशेषणम्=व्यावर्तकधर्म इत्यर्थः॥

ननु गोव्यक्तिविषयकज्ञाने गोत्वं विशेषणतया भासते। तदानीं तु गोत्वं न गोत्वत्वरूपेण भासते, किन्तु स्वरूपत एवेति पूर्वोक्तन्यायेन युक्तम्। परन्तु गोत्वपदजन्यगोत्वविशेष्यकज्ञाने गवां विशेषणतया भानाङ्गीकारे गवां स्वरूपतो भानासंभवात्, तत्र गोषु गोत्वस्य भानमवशाद्वक्तव्यम्। ततश्च गोत्वं विशेष्यतयाऽपि भासते, विशेषणतावच्छेदकतयापि भासत इत्यपि वक्तव्यम्। एवञ्च अन्योन्याश्रयोऽवर्जनीय इति चेत्; उच्यते—गोव्यक्तीनामनन्तत्वेन भानासंभवेन तासां प्रातिस्विकतया भानानपेक्षणात्। एकगोव्यक्तिनिष्ठत्वेन गोत्वभानेनापि प्रतीतेर्निर्वाहात्। एकस्या व्यक्तेः तद्व्यक्तित्वेन भाने धर्मान्तरभानानपेक्षणात्। नानाव्यक्तिभान एवानुगमार्थं जात्यपेक्षा, न त्वेकव्यक्तिभाने। गोत्वत्वं गवेतरावृत्तित्वे सति निखिलगोवृत्तित्वरूपम्, नातिरिक्तमिति वस्तुस्वरूपविवरणमात्रम्, तत्तथैव भासत इति न नियमः। तेन नानवस्थादिः। किञ्च शास्त्रीयत्वादस्य व्यवहारस्याधेयतात्वादिवत् स्वरूपरूपत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः॥

ननु 'गवि गोत्वं वर्तते' इति व्यवहारे गोत्वस्याधारतया गोर्भाने, तत्र गोः स्वरूपतो भानासंभवात्, गोत्वपुरस्कारेणैव भानं वक्तव्यम्। एवञ्चात्र गोत्ववति गोत्वभाने आधारकोटौ गोत्वभानात् स्वस्य स्वाधारत्वप्रसङ्गोऽनिवार्य एवेति चेत्, तत्र गोव्यक्तेः तद्व्यक्तित्वेनैव भानस्योक्तत्वात्, गोत्वपुरस्कारेणाभानान्नियमापत्तिः। अत एव निष्कर्षकशब्दो द्विविधः—विशेषणमात्रबोधनतात्पर्यकः, विशेष्यमात्रबोधनतात्पर्यकश्चेति। अतः 'गोषु गोत्वं वर्तते' इति व्यवहारे गोव्यक्तीनां बहूनां भानात्, तद्व्यक्तित्वेन बहूनां भानासंभवात् गोत्वपुरस्कारेणैव भानमावश्यकमित्यपि न; व्यक्तीनामपि व्यक्तित्वेनैवानुगमात्तथा भानसंभवात्। अथवा गोपदवाच्यत्वेनैव गोव्यक्तीनां भानेनैव निर्वाहान्न दोषः। तथाच गोपदवाच्येषु गोत्वं वर्तत इत्यर्थः॥

वस्तुतस्तु—लोके हानोपादानादीनां सर्वेषां व्यवहाराणां व्यक्त्यालम्बनत्वेन, जातेः प्रत्येकं व्यवहारस्यादर्शनान्नेयमाशङ्का। अत एव भाषासु जातिवाचकपदमेव नास्ति। शास्त्रे तु एते सर्वे केवलं

शब्दविकल्पा एव, न वस्तुस्वरूपविषया इति मन्तव्यम् । यथा 'भूतले घटः' इत्युक्ते घटे आधेयता भासते । सा च घटरूपैव, अन्यथाऽनवस्थाप्रसङ्गः। एतत्परिहाराय तेषामतिरिक्तत्ववर्णनं तु वृश्चिकमुखाद्भीतस्य सर्पमुखपाततुल्यम् । एवं आधेयतायाः घटरूपत्वेऽपि 'घटे आधेयता वर्तते' इति व्यवहारे घटस्य आधेयतायाश्च केवलशब्दकृतो भेदो भासते । अत एतादृशा एव शब्दविकल्पमात्ररूपा इत्यवगन्तव्यम् ॥

अत एव योगसूत्रे 'विकल्पः' न प्रमा, नापि भ्रमः, किन्तु तृतीयो राशिरित्युक्तम् । तर्हि बौद्धोक्तः चतुर्विधो विकल्पः किमङ्गीकार्य इति चेत्, न । अनुपदमेव गुणगुणिभावस्य स्थापितत्वात् । अनुभवं परित्यज्य शब्दमात्रवर्धने स्यादेवायं वादः । अत एव गोत्वपदस्योपरि पुनः भावप्रत्ययो न साधुरिति शाब्दिकाः । तावता गोत्वमेव नातिरिक्तमिति नार्थः, किन्तु गोत्वत्वं नातिरिक्तमित्येवार्थः । गोत्वपदमेव लोकव्यवहारे न प्रयुज्यते चेत्, गोत्वत्वपदं को वा प्रयुञ्जीत? ॥

ननु यत्र कुत्रचिद्व्यवहारस्य शब्दविकल्परूपत्वे आवश्यके, सर्वत्राप्येते शब्दविकल्पा एव कुतो न स्युः इति चेत्, तदिदं विवाहप्रसङ्गे स्मशानकथाप्रसङ्गायितम् । 'आतिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वम् स्थिरा भव' इति बृहस्पतौ मन्त्रं पठति, 'अरे! किमुच्यते? 'भस्मान्तं शरीरम्' इति किलोपनिषदिति यदि कश्चित्पठेच्चेत्, किं ब्रूमस्तम्? भगवानेक एव योगेश्वरः, तदनुग्रहलेशे सतीतरेऽपि । 'योगेश्वरः=कृत्स्नस्योच्चावचरूपेणावस्थितस्य चेतनाचेतनस्य च वस्तुनः ये ये स्वभावयोगाः, तेषां सर्वेषां योगानामीश्वरः' इति भगवद्भाष्यकाराः। यथेदं भस्मान्तं शरीरम्, तथैवेदममृतत्वस्यापि साधनम् । कस्यां कक्ष्यायां किमनुसन्धेयम्, कियदनुसन्धेयम्? इत्यज्ञानादेव समये च्यवन्ते प्रायो विपश्चितोऽपि । धर्मधर्मिभावादिविषयेऽपीदमवधेयम् । कुत्रचिद्गौणव्यवहारानुमतिमात्रेण मुख्यव्यवहार एव नास्तीति न ह्यर्थः ॥

किञ्च लोकव्यवहारे हि प्रत्येकं जातिवाचकं पदमेव नास्ति । 'गोत्वम्' इत्यनेन समानार्थकं पदं किमस्ति भाषासु? 'विद्याविनयसंपन्नो ब्राह्मणः' 'गौःपूज्या' 'संपन्नो व्रीहिः' इत्यादौ हि गोव्रीहिब्राह्मणपदानि जातिप्रधानानीत्युच्यन्ते । गोत्वे अतिरिक्ता जातिर्नास्तीति कथनमात्रेण, 'गव्यपि गोत्वं मास्तु' इति भवेत्किम्? अत एव शास्त्रेऽपि 'गोत्वत्वं नाम गवेतरासमवेतत्वे सति निखिलगोसमवेतत्वम्' इत्यत्रैव विचारः समापनीयः । अत एव 'भावप्रत्ययान्तान्न भावप्रत्ययः' इति शाब्दिकाः । गोत्वत्वपदेऽपि 'गोत्वे यदि गोत्वत्वमतिरिक्तं स्यात्, तर्ह्यनवस्था स्यात्' इत्यारोपात्मकमेव वक्तव्यम्, न तु स्वरसतः । एवमेवाधेयताया आधेयस्वरूपत्वादिकमपि । 'भूतले घटः' इत्येतावानेव लोकव्यवहारः । 'घटः आधेयः' इत्यादिकं तु शास्त्र एव । 'आधेय'पदस्यैव लोकेऽप्रयोगे 'आधेयता' 'आधेयतात्वम्' इत्यादिपदानां किमु वक्तव्यम्॥

गुणगुणिभावाङ्गीकारे संबन्धानुपपत्तिभीत्या घटभूतलयोर्धर्मधर्मिभावोऽपि किमपलनीयः? 'घटवद्भूतलम्' इतिवत् 'नीलरूपवान् घटः' इत्यपि व्यवहारस्समानः । नीलादिपदान्येव गुणगुणिवाचकानि, न तु रूपादिपदानि । 'आनन्दी भवति' (तै.आ.) इति वेदेऽपि । संबन्धानुपपत्त्यादिकं तत्प्रकरणे परिह्रियते । न ह्येकत्र शब्दः अर्थशून्य इत्येतावता सर्वे शब्दा अर्थशून्याः स्युः, शून्यवादावतारात् ॥